

بررسی کارکرد وقف علمی و رفاه اجتماعی در دارالایتام شادمهر

فاطمه رضایی مکی^۱

سال سیزدهم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۹/۲۵

شماره صفحه: ۶۱-۸۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۸

چکیده

وقف به‌عنوان یکی از راه‌های حفظ اصل املاک شخصی و تخصیص عواید آن به مصارف مورد علاقه واقف در تاریخ ایران اهمیت زیادی داشته و در دوره‌های مختلف مورد توجه بوده است. وقف دارالایتام و تعیین شرایطی برای تحصیل در علوم جدید برای افراد تحت سرپرستی آن، پدیده‌ای مدرن به شمار می‌آید. دارالایتام قهرمان شادمهر به‌عنوان تنها نمونه از نوع خود در خراسان آن روزگار و تأکید واقف آن بر کسب مهارت‌های تحصیلی و شغلی توسط کودکان تحت پوشش، موردی خاص جهت مطالعه است و واقف با رویکردی علمی، شرایط استفاده از وقف را مشخص کرده است. این پژوهش بر آن است تا به این سؤال پاسخ دهد که چگونه دارالایتام شادمهر شکل گرفت و چه اقداماتی برای تعالی و کسب رفاه اجتماعی ایتام انجام داد؟ و قصد دارد با تکیه بر اسناد خانوادگی و آرشیو شخصی رضاعلی میرزا قهرمان و مصاحبه با افرادی که به نوعی با مؤسسه ذی‌ربط ارتباط داشته‌اند به شیوه توصیفی-تحلیلی به این پرسش پاسخ گوید و برای این مقصود از مقایسه دارالایتام با برخی موارد مشابه بهره جسته است و به این نتیجه رسیده است که اغلب افرادی که دوره کامل اقامت در مؤسسه مزبور را طی کرده‌اند و عملاً حدود هفت سال را در آنجا آموزش‌های

علمی، عملی و تربیتی دیده‌اند، هر کدام در جامعه کنونی در حرفه انتخابی خودشان به‌عنوان افراد مورد وثوق و موفق مطرح هستند.

واژگان کلیدی: دارالایتام، وقف، شادمهر، ایتام، شجاع السلطان

مقدمه

وقف در زمره اعمال خدایپسندانه‌ای است که از دیرباز تاکنون در جوامع بشری متناسب با فرهنگ و اعتقادات آن‌ها مورد توجه بوده است. اما آنچه در مورد اکثر واقفان می‌توان عمومیت داد بشر دوستی، خدمت به خلق و رفع حوائج آنان است. احتیاجات گروه‌های نیازمندی چون: مستمندان، ابناء السبیل، ایتام، زنان بی سرپرست، بیماران و ناتوانان، جوانان بی بضاعت و هزاران نمونه دیگر که گاهی از چشم و اندیشه سایرین دور مانده است مورد توجه آنان قرار گرفته، قسمتی از اموال یا سود حاصل از آن را وقف همین مصارف کرده‌اند.

وقف در لغت معانی متعددی دارد که در مجموع مفهوم ایستادن، به حالت ایستاده ماندن، آرام و درنگ کردن از آنها مستفاد می‌شود (کریمیان، ۱۳۷۸: ۲۸؛ شهابی، ۱۳۴۳: ۱۳۱؛ خمینی، بی‌تا: ۶۵؛ حائری یزدی، ۱۳۸۹: ۲۹). وقف بر اساس مصرف‌کنندگان آن به دو شاخه وقف عام و خاص تقسیم می‌شود. وقف خاص مختص فرزندان و وابستگان واقف است و درآمد حاصل از موقوفه بنا به نسبت‌های تعیین شده از طرف واقف به فرزندان یا وابستگان واقف به صورت نسل اندر نسل اختصاص داده می‌شود و تولیت آن بر عهده فرزند بزرگتر یا اعلم واقف است (ازغندی، ۱۳۸۲: ۱۵۵؛ کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۱۲۱). اما وقف عام برای مصارف عام المنفعه مانند: اداره مسجد یا تکایا برای مراسم عزاداری، امور آموزشی (مدارس و حوزه علمیه)، ساخت و تعمیر قنوات و تأمین نیازهای معیشتی نیازمندان و امثال آن اختصاص می‌یابد و تولیت آن بر عهده فرزند بزرگتر واقف یا روحانیان است و در صورتی که تولیت مزبور به هر دلیلی این مهم را انجام ندهد، اداره اوقاف مسئولیت اداره موقوفه را عهده‌دار می‌شود (ازغندی، ۱۳۸۲: ۱۵۶).

با توجه به تقسیم‌بندی انواع وقف، دارالایتام در ردیف وقف عام قرار می‌گیرد. وقف دارالایتام به عنوان مکانی جهت نگهداری شبانه‌روزی کودکان و اهتمام در تغذیه، بهداشت، تعلیم و تربیت و

مهارت آموزی آنان و تلاش برای تامین شغل آینده آنان، جزو وقف‌های مدرن به شمار می‌آید. روایت‌هایی در خصوص تاریخچه اولین دارالایتام در شهر خوی در سال ۱۳۰۲ق. وجود دارد. اما در مورد مؤسس آن نظر قطعی بیان نشده است. برخی آن را مردمی و برخاسته از تلاش متمولان و بزرگان شهر پس از قحطی و بی‌سرپرست ماندن گروهی از اطفال بر اثر مرگ و میر والدین دانسته، برخی آلمان‌ها را در ساخت آن دخیل می‌دانند. گروه اول عکسی را منتشر کرده‌اند که گروهی از کودکان دختر و پسر را با لباس یکسان در کنار سرپرستان‌شان در مؤسسه مزبور نشان می‌دهد (دارالایتام خوی، ۱۳۹۸: ۱) و گروه دوم به خاطرات انتشار یافته دوشیزه هارناک اتکا می‌کنند که به ادعای خودش در سال ۱۹۱۲م. / ۱۳۳۰ق. سرپرستی دارالایتام آلمانی در خوی را به عهده داشته است. او ضمن بیان خاطراتش، مشاهدات خود را از ورود نیروهای روسی به خوی بیان کرده است (مشاهدات یک زن آلمانی در ایران، ۱۳۹۲: ۸). اما دو سال پس از این تاریخ منابع از تأسیس دارالایتامی در کرمان خبر می‌دهند که توسط حاج اکبر صنعتی و با کمک مالی متمولان و بزرگان آن شهر بنا شده‌است. نامبرده در بیان انگیزه راه‌اندازی مکان مزبور، این اقدام را بر پایه توصیه سیدجمال‌الدین اسدآبادی دانسته‌است. حاج اکبر صنعتی کرمانی در جوانی به سفر حج رفت و به خاطر علاقه به سیدجمال‌الدین به استانبول رفته، در بسیاری از مجالس سید که میرزا آقاخان کرمانی، شیخ احمد روحی و میرزا رضا کرمانی در آن حضور داشتند، شرکت می‌کرد. وی پس از مراجعت از استانبول، به دنبال رفع گرفتاری‌های همشهریانش به بهانه همراهی با شورش ارامنه، به توصیه سید مبنی بر ایجاد مکانی برای کودکان فقیر و یتیم در کرمان، به فکر تأسیس دارالایتام افتاد و در اولین فرصت آن را عملی ساخت (باستانی پاریزی، ۱۳۸۸: ۴۸۵).

بلدیه تهران نیز در همین بازه زمانی - یعنی پس از قحطی سال ۱۳۳۵ق. / ۱۲۹۵ش. که روستاییان به شهر هجوم آوردند، - دارالایتام تشکیل داد. البته شروع آن با کمیسیون خودجوش مردمی بود که به جمع‌آوری اعانه و توزیع آن بین مردم می‌پرداخت و کمک‌هایش شامل بینوایان، فقرا و ایتام می‌شد بدین صورت که ماهانه برای نگهداری ۷۵ نفر یتیم و بینوا و فقیر حدود ۵۰۹۹ قران می‌پرداخت و پس از کودتای ۱۲۹۹ش. اداره آن به بلدیه واگذار شد که سه دایره زیرمجموعه با عناوین دارالایتام، دارالمساکین و کارخانه‌های بلدی را در برمی‌گرفت (ملک زاده، ۱۳۸۵: ۲۳۱).

اشرف الملوک فخرالدوله دختر مظفرالدین شاه و سرورالسلطنه و همسر میرزا محسن خان امین الدوله یکی از زنان واقفی بود که در اواخر دوره قاجار و در بحبوحه اقدامات سردار سپه حدود ۷۸ پسر و دختر یتیم را تحت پوشش قرار داد و در مؤسسه‌ای که بعدها "بنگاه خیریه بانوان نیکوکار" نام گذارد به نگهداری و تعلیم و تربیت دختران و پسران یتیم مبادرت ورزید و تلاش کرد آن‌ها مهارت‌های لازم جهت ورود به عرصه اجتماع را بدست آورند. گروهی که با او همکاری می‌کردند به خدمات بهداشتی، پزشکی و حتی مشاوره خانوادگی در مرحله ازدواج ایتم مزبور، انتخاب همسر، مراسم ازدواج و حتی تهیه سیسمونی بعد از تولد فرزندان آنها اهتمام داشتند و مانند یک خانواده همواره آنان را مورد حمایت قرار می‌دادند. تحصیل کودکان از مهمترین دغدغه‌های فخرالدوله بود و در این مورد بسیار تأکید داشت (همان: ۲۴۱-۲۴۳).

در خراسان این نوع وقف البته نه به صورت دارالایتم بلکه به صورت حمایت مالی جهت آموزش کودکان یتیم، به دوره صفویه برمی‌گردد؛ بدین ترتیب که کتاب‌های ظفرنامه عضدی و فردوس التواریخ حکایت از وقف املاکی برای مکتب‌خانه اطفال ایتم سادات در دوره شاه تهماسب صفوی دارند (زندى شیرازی، بی‌تا؛ بسطامی، ۱۳۱۵ق.). اما اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس از سال ۱۱۲۰ق. حاکی از وجود وقف‌نامه‌هایی در خصوص تغذیه، تأمین لوازم‌التحریر، لباس کودکان سادات یتیمی که در صحن عتیق و جدید حرم رضوی درس می‌خواندند و تأمین مواجب معلمین آن‌ها است (جهانپور، ۱۳۸۳: ۱۴۵، ۱۶۵، ۱۶۶). این موارد همه می‌تواند زمینه فکری اختصاص املاکی جهت تأسیس دارالایتم در ذهن شاهزاده محمد رضا قهرمان، ملقب به شجاع‌السلطان را فراهم آورد اما در اینکه او از کدام یک از این مؤسسات اطلاع داشته و الگوبرداری کرده است اطلاعی در دست نیست. آنچه مسلم است این است که خانواده قهرمان که نوادگان قهرمان میرزا هستند در وقف املاکشان جهت امور عام المنفعه در حوزه خراسان بسیار پررنگ عمل کرده‌اند.

شاهزاده محمدرضا قهرمان واقف دارالایتم شادمهر

شاهزاده محمدرضا قهرمان ملقب به شجاع‌السلطان فرزند حاج محمد میرزا و نوه قهرمان میرزا قاجار است. جد بزرگ او شاهزاده حسنعلی میرزای شجاع‌السلطنه فرزند فتحعلیشاه است. او علاوه

بر تصدی مسئولیت‌های مختلف حکومتی و اداری در خراسان و بویژه مشهد و تربت حیدریه، به-عنوان معاون و دست راستی قوام‌السلطنه که زمانی والی خراسان بود، مورد اعتماد تام نامبرده بود و طی کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش. به همراه قوام‌السلطنه دستگیر شد. ضمناً ایشان با مسئول کتابخانه آستان قدس رضوی، شاهزاده عبدالعلی میرزای اوکتائی سراج‌السلطان که باهم نسبت عمو زادگی داشتند، رابطه خیلی نزدیکی داشت و خواهر سراج‌السلطان را به همسری گرفت و یکی از رقبات موقوفه دارالایتام به ارث و انتقال رسمی از بانو خدیجه قهرمانی و عبدالعلی اوکتائی به واقف رسیده که در متن وقف ذکر شده است (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه رضاقلی میرزا قهرمان).

خواهر او رابعه قهرمان ملقب به احترام السلطنه، همسر منتصرالملک واقف بیمارستان منتصریه و از زنان نیکوکار عصر خود بود. وقف بیمارستان منتصریه و موقوفات پشتوانه آن که به بیمارستان تخصصی زنان اختصاص داده شد، نشان از تلاش او جهت شناسایی نیازهای ضروری روز جامعه دارد. جدا از موقوفات بیمارستان مزبور، موارد دیگری از وقف توسط شاهزاده خانم قجری صورت گرفته است؛ یکی از مهمترین آن‌ها که به کودکان یتیم و بی بضاعت مربوط می‌شود موقوفه روستای سرغایه است. او در وقف‌نامه‌ای به تاریخ ۱۳۲۳/۱۰/۷ «تمامت هفت سهم مشاع از مداردوازده سهم کل مجری المیاه و محل زراعت مزرعه سرغایه پلاک ۳۸۵ اصلی واقع در بخش ۵ مشهد... با کافه ملحقات وقف اطفال یتیم بی بضاعت سرغایه و هزینه مصارف لازمه بر مزار مرحوم حاج منتصرالملک ... و مزار بانوی مرقومه بعد فوتها ... کردند» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۴۵، وقف نامه شماره ۲۶۶۶۰: ۱). متولی موقوفه مزبور در حال حاضر رضاقلی میرزا قهرمان است که سالانه طبق وقف‌نامه بخشی از درآمد آن را به مصرف اطفال ایتام می‌رساند که طبق متن وقف‌نامه اولویت با اطفال واجد شرایط سرغایه است (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه رضاقلی میرزا قهرمان).

خانم فروغ آذرخشی دختر قهرمان میرزا قاجار و خواهرش بانو قهرمان نیز از زنان نیکوکار و فرهنگ دوست زمان خود بودند که عمه‌های واقف دارالایتام و خواهران محمد میرزا، فرزند قهرمان میرزا هستند. شاهزاده فروغ اولین مدرسه دخترانه مشهد را با استفاده از دارایی شخصی خود و

کمک متمولان شهر بنا نهاد و همزمان از تحصیل دانش‌آموزان بی‌بضاعت حمایت می‌کرد و شرایطی را ترتیب داد که با کمک مالی شیر و خورشید سرخ و آستان قدس، گروهی دانش‌آموز به صورت شبانه‌روزی و رایگان در مدارس فروغ و بانوان تحصیل کنند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. سند شماره ۴۵۲۸۷/۷۶۶، ۴۵۲۸۷/۷۶، ۷۳۳۶۰/۷۰؛ رضایی مکی، ۱۳۹۲: ۱۰۵-۱۱۰).

وقف دارالایتام

وقف دارالایتام به معنی اختصاص مکانی برای نگهداری کودکان یتیم به صورت شبانه‌روزی یکی از موارد وقف عام است که بسته به جزئیات مورد توجه واقف می‌تواند علاوه بر تأمین نیازهای اولیه سرپناه و خوراک، سوادآموزی، حرفه‌آموزی و تأمین آینده شغلی را مدنظر قرار دهد. دارالایتام شادمهر که در متن سند به آن پرورشگاه نیز اطلاق شده است، مکانی آموزشی-رفاهی برای نگهداری و تربیت پسران یتیم، با اولویت ساکنان حوزه تربت حیدریه بود که در سال ۱۳۲۳ ش. تأسیس شد. به نظر می‌رسد تأثیرات اقتصادی و احتمالاً اجتماعی متأثر از حضور متفقیین و رفت و آمد انگلیسی‌ها در شهرستان مزبور (از جاده معروف به انگلیس که زاهدان و هند را به عشق‌آباد روسیه ارتباط می‌داد)، در انتخاب سوژه کودکان یتیم برای انتخاب مورد وقف بی‌تأثیر نبوده باشد. هر چند دلایل محکمی برای اثبات این مدعا وجود ندارد و آمار مرگ و میر والدین و تعداد اطفال یتیم به جای مانده بر اثر قحطی حاصل از جنگ جهانی دوم ثبت نشده است اما، خاطرات سالمندان و معمرین تربت حیدریه حاکی از فشار زیاد گرسنگی و مرگ و میر فراوان در منطقه تحت نفوذ انگلیس است. در این میان شهرهای جنوبی خراسان چون قاین، طبس و فردوس وضعیت نابسامان‌تری داشته‌اند. آنان از مرگ و میر روزانه افراد در کوی و برزن و گذرگاه‌های عمومی شهر خاطرات تلخی در ذهن خود دارند که هراسی دهشتناک از دوران بچگی‌شان و بدبینی نسبت به نام انگلیس آثار به جای مانده در ذهن کودکان آن روزهاست. یکی از اقوالی که در خاطرات بسیاری از آنان تکرار شده، صحبت‌هایی است که

نمونه‌ای از آن را در مصاحبه با محمود الهی شاهد هستیم او در خاطراتش بیان می‌کند:

«خانه پدری ما در مسیری بود که به بازار قدیمی تربت منتهی می‌شد و من صبح که برای بازی از خانه بیرون می‌آمدم با جسدهایی مواجه می‌شدم که در کنار کوچه مرده‌اند. آنان شکم‌هایشان سبز بود و آب سبزی از دهانشان می‌آمد. از مادر بزرگم علت را جویا شدم و ایشان گفتند آنها از گرسنگی علف‌های زیادی خورده‌اند» (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه محمود الهی).

در این بین تربت حیدریه ملجا و پناهگاه مسافرانی بود که از شدت قحطی به امید دستیابی به شرایط بهتر به دل جاده‌ها زده و در این شهر اتراق می‌کردند. رونق کشاورزی و تجارت در تربت-حیدریه انگیزه این گروه بود که به امید سیر کردن خود و خانواده در قسمت‌های مختلف شهر تجمع می‌کردند. یکی از این مسافران که در آن زمان کودکی خردسال بود می‌گوید:

«من علی سیدی از روستاهای فردوس به همراه پدر و مادرم به تربت حیدریه مهاجرت کردیم. پدرم قبل از سفر یک شبانه روز آب را به یک جوال گندم فروخت و آن جوال گندم را هم مجبور بود به صورت شبانه از روستای دیگری بخرد و بیاورد چون انگلیس‌ها مانع خرید و فروش گندم بودند. ما به تربت رسیدیم ولی پدرم فوت کرد و من با نوکری در خانه ثروتمندان هزینه خود و مادر پیرم را تأمین می‌کردم. سال‌های سختی بود.» (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه علی سیدی).

ترکمن زاده، یکی دیگر از معمرین این شهر، خاطرات یکی از نزدیکانش را از قحطی حاصل از جنگ جهانی دوم نقل کرده، از قول او می‌گوید بر اثر گرسنگی و مریضی در مسیر مهاجرت از طبس، پدر و مادر خود را از دست داده، در بدو ورود به تربت حیدریه بی‌پناه می‌ماند. نهایتاً در روستای کاریزک در منزل بستگان شیخ عباس راشد کاریزکی به کلفتی گمارده می‌شود (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه علی اکبر ترکمن زاده). به هر ترتیب، شرایط آن روزگار جامعه، تأمین سرپناه مناسبی را ایجاد می‌کرد که جدا از تأمین تغذیه ایتام، به تعلیم و تربیت آنان در مدارس نوین و هم‌زمان کارگاه‌های مشاغل سنتی پرداخته شود. شاهزاده قهرمانی در دو مرحله به ترتیب در سال‌های ۱۳۲۲ و ۱۳۳۱ ش.

رقباتی در عباس‌آباد و فیض‌آباد تربت حیدریه را به این کار اختصاص داد (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۳۳۷۳: ۱-۲).

رقبات وقف‌نامه و اداره آن

آنچه در سال ۱۳۲۲ش. توسط محمدرضا قهرمان وقف دارالایتام شد و طبق متن سند «وقف مؤید شرعی و حبس مخلد» گشت، شامل موارد ذیل می‌شد:

۱- تمامت املاک مفصله ذیل را از چهارده سهم مشاع از مدار شانزده سهم کل مزرعه عباس‌آباد پلاک شماره ۵۹ اصلی واقع در بخش ۳ تربت حیدریه دهستان سنگان و رشتخوار که ده سهم آن طبق سند مالکیت شماره ۱۳۶۶ که در صفحه ۵۸۱ دفتر املاک بخش مزبور ثبت گردیده ملکی متصرفی واقف و چهار سهم دیگر آن متعلق به بانو خدیجه قهرمانی (بدرالسلطنه) بوده و پس از فوتها به موجب گواهی‌نامه انحصار وراثت... بالمنافسه به واقف و آقای عبدالعلی اوکتائی رسیده که مشارالیه به موجب انتقال‌نامه رسمی شماره ۲۱۵۱۱ تنظیمیه در این دفتر سهمیه خود را به واقف انتقال قطعی نمودند. ۲- چهار سهم مشاع از مدار چهارده سهم کل مزرعه جغراتی پلاک شماره ۷۷ اصلی واقع در بخش یک دهستان مزبور تربت حیدریه... که به موجب سند ثبتی سه سهم آن ملکی و متصرفی واقف و یک سهم دیگر آن بنا به نوشته بالا از مرحومه خدیجه خانم قهرمانی و آقای عبدالعلی اوکتائی به ارث و انتقال رسمی رسیده است به واقف معظم له ۳- شش دانگ مزرعه و قنات برج مقدس دارای پلاک شماره ۵۷ اصلی واقع در بخش ۳ دهستان سنگان و رشتخوار بخش ۳ تربت حیدریه... ۴- سیزده سهم مشاع از شانزده سهم بئر تک تیگردد پلاک شماره ۵۸ اصلی بخش ۲ تربت حیدریه... ۵- تمام به حجر طاحونه دایر از آب عباس‌آباد مرقوم به انضمام پانزده سهم از شانزده سهم یک حجر طاحونه دیگر که دائر است با کافه ملحقات شرعی و منضعات عرفیه هر یک از اراضی و صحاری و آبی زار و دیمه زار و قلعه و حصار و تلال و جبال و خانه و آب‌انبار برج مقدس و خانهای معروف به چاه سید و غیروذلك کما یتعلق بهم (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۳۳۷۳: ۱).

او پس از راه‌اندازی دارالایتام و جذب ۴۰ کودک یتیم به آن مرکز، درصدد برآمد ایتام بیشتری را

تحت پوشش قرار دهد بدین منظور طی وقفنامه‌ای که در تاریخ ۱۳۳۱/۱۲/۳۰ ش. به ثبت رساند املاک جدیدی را به اوقاف دارالایتام افزود که «شامل پانصد سهم از مدار سی و پنجهزار سهم قنوات فیض‌آباد با اراضی مشاء آن از اراضی آبی زار و دیمه زار و تلال و جبال و قلعه و حصار و غیره و کما یتعلق بها واقع در بخش ۲ محولات تربت حیدریه با شماره پلاک ۴۲ اصلی ۲- یک قطعه زمین محصور دارای پلاک شماره ۱۹۶ فرعی و یک قطعه محوطه پلاک شماره ۱۴۴ فرعی و شش دانگ هر یک از باغ و اصطبل و منزل و متعلقات بهم پلاک شماره ۹۱۵ فرعی و محوطه پسته پلاک شماره ۹۵۲ و دو قطعه باغ متصل به هم پلاک شماره ۱۶۷ فرعی و منزل و متعلقات آن پلاک ۹۱۳ فرعی و دوازده قطعه محوطه بخش مزبور به ارزش دویست هزار ریال که باید بعد از کسر هزینه عمران و نگهداری رقبات موقوفه و عشر حق التولیه و حق النظاره به مصرف دارالایتام برسد» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقفنامه شماره ۴۲۷۰۱: ۱).

تولیت موقوفه تا زمان حیات بر عهده شخص واقف، محمدرضا قهرمان (شجاع السلطان) و بعد از وی، بر عهده ارشد اولاد ذکور، غلامرضا قهرمان بود و هر یک از متولیان بعدی مکلف شدند که در زمان حیات خود متولی بعد از خود را از بین اولاد ذکور واقف تعیین کنند و در صورت نبودن اولاد ذکور از ذکور مرحوم شاهزاده حاج محمد میرزا، پدر واقف و در صورت انقراض آنان از بین اولاد ذکور جد واقف معظم، مرحوم شاهزاده قهرمان میرزا و در صورت انقراض کلیه این طبقات تولیت موقوفات مذکور در دو وقف نامه به تولیت شرعی آستان قدس رضوی واگذار شود (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقفنامه شماره ۲۳۳۷۳: ۱) و دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقفنامه شماره ۴۲۷۰۱: ۲).

امکانات دارالایتام

الف) آموزش های علمی و عملی

طبق متن وقفنامه پذیرش کودکان در دارالایتام شرایطی داشت و این مورد در وقفنامه اول قید شده بود که تعداد ۴۰ نفر طفل ذکور یتیم در مکانی که توسط خود واقف ساخته می‌شود، نگهداری شوند. این تعداد در وقفنامه دوم به ۶۰ نفر افزایش یافت. این افراد باید «از بین اطفال بی‌پدر

مسلمان ایرانی که سالم و قابل تربیت باشند انتخاب شوند»، اطفالی که انتخاب می‌شدند نباید کمتر از شش سال و بیشتر از هفت سال سن داشته، تا پایان چهارده سالگی می‌توانند در دارالایتام بمانند (همان: ۱). یکی از مهمترین اهداف تأسیس دارالایتام، مسئله آموزش و تأمین آتیه کودکان بود و شاید اغراق نباشد که تمام خدمات دیگر چون: تغذیه و مسکن، به منظور تحقق این هدف ارائه می‌شدند و مقدمه‌ای برای آن به شمار می‌رفتند. واقف توجه ویژه‌ای به آموزش کودکان و مهارت‌آموزی آنان داشت و در چندین بند از وقف‌نامه به طور مشخص به آن پرداخته است. او پس از آن که کلیه مخارج خوراک و لباس و جای خواب را برعهده دارالایتام دانسته است قید می‌کند:

«به اطفال باید سواد خواندن و نوشتن فارسی و قرآن و شرعیات و مختصری حساب در مدت هفت سال تعلیم داده شود. علاوه بر این باید به هر یک حرفه‌ئی از قبیل کفش دوزی، نجاری، خیاطی، کشاورزی و دامپروری تعلیم گردد که پس از خارج شدن از دارالایتام بتوانند به کاری مشغول شوند» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۳۳۷۳: ۱).

مشابه این مورد دارالایتام صنعتی کرمان است که در مقام مقایسه اقداماتش در مورد مهارت-آموزی به کودکان مطرح می‌شود. آنها ضمن اینکه شش سال در دارالایتام درس می‌خواندند، باید هنر دستی نیز می‌آموختند. باستانی پاریزی در شرح این هنرها، رنگرزی برای شال و قالی و بافندگی و نقاشی برای طرح‌های جدید قالی را نام برده است (باستانی پاریزی، ۱۳۸۸: ۴۹۳).

به منظور تحصیل دانش‌آموزان دارالایتام، مدرسه قهرمان شادمهر تأسیس شده بود و آن‌ها در کنار سایر دانش‌آموزان در دبستان مزبور تحصیل می‌کردند. خاطرات دانش‌آموزان عادی در مورد آن‌ها حاکی از آراستگی ظاهری و شخصیتی ایشان است و حتی اتفاق نظر داشتند که آن‌ها از نظر تغذیه و امکانات آموزشی نسبت به سایرین سطح بالاتری داشتند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه سید محمود بدیعی). هم‌چنین نتایج بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد که بسیاری از آنان هم‌اکنون به عنوان افراد موفق و با تحصیلات عالی در جامعه زندگی می‌کنند. چندین نفر از آن‌ها پزشکان حاذقی هستند و گروهی در مشاغل میانی ادارات و موسسات دولتی فعالیت‌های مفید دارند. در مشاغل نجاری، کابینت سازی و خیاطی حرفه‌ای نیز نمونه‌هایی از این افراد مورد وثوق مردم هستند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه-

ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه رضاقلی میرزا قهرمان و غلامحسین عارفان). عارفان، بازنشسته بانک در مصاحبه‌اش از کیفیت بالای آموزش استادکاران و مدیریت باکفایت آقای صائب، مدیر دارالایتام و جدیت او در اداره مؤسسه و پیگیری امر تحصیل کودکان، خاطرات مهمی بیان می‌کند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه غلامحسین عارفان). آنان هر روز بعدازظهر پس از فراغت از مدرسه و ناهار و استراحت، زیر نظر استادکاران محلی که بدین منظور استخدام شده بودند، آموزش‌های عملی می‌دیدند؛ علاوه بر نجاری، کفاشی، خیاطی، آموزش قالی‌بافی نیز پیش‌بینی شده بود که بعدها با خرید چند کارگاه قالی‌بافی محقق شد و کودکان با توجه به علاقه شخصی یکی از رشته‌ها را آموزش می‌دیدند (همانجا).

با توجه به اسنادی که صورت اجناس متفرقه در دارالایتام را از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ ش. نشان می‌دهد و در پایان مدیریت هر کدام از مدیران دارالایتام به مدیر بعدی تحویل داده می‌شد، می‌توان نتیجه گرفت که دارالایتام از نظر تأمین ابزار و دستگاه‌های مربوط به هر شغل جدیت داشته و حتی این جدیت را در انتقال آموزش‌های حرفه‌ای انجام می‌داده است. طبق این اسناد مشاغلی که عملاً آموزش داده می‌شد کفاشی، آهنگری، خیاطی، نجاری، زیلوبافی، شعربافی، فرت بافی، قالی‌بافی و نخریسی بوده است (دارالایتام شادمهر. صورت اجناس متفرقه. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان: ۵، ۱۲ و ۲۰).

بر اساس اسناد فهرست اسامی کودکان دارالایتام، در مجموع از بدو تأسیس تا ۱۳۶۰ ش. بیست و چهار دوره از آنها ترخیص شده‌اند که مجموع آن‌ها ۱۴۳ نفر بوده است. این آمار متعلق به افرادی است که دوره کامل سکونت در دارالایتام را سپری کرده و به طور رسمی مرخص شده‌اند. اما در این میان افرادی نیز بودند که وارد دارالایتام شده، ولی به دلایل متعددی تا پایان ۱۴ سالگی در آنجا نمانده‌اند. این افراد یا کسانی بوده‌اند که بیماری صعب‌العلاجی داشتند که قابلیت آموزش حرفه و سواد را از آنها سلب می‌کرد، یا با سنی بیشتر از سن قانونی وارد شده بودند، یا به دلیل مسائل انضباطی اخراج شده بودند و یا افرادی که به دلایل مختلف فرار کرده بودند (دارالایتام شادمهر. صورت

اسامی. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان).^۱ با این حال، روایت معمرین در خصوص این تعداد متفاوت است و ارقام بالاتری را نشان می‌دهد. به‌عنوان نمونه یکی از ساکنان شادمهر که به دارالایتام رفت و آمد داشته، از وجود صد و سی نفر در یک دوره آموزشی یاد می‌کند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه ابراهیم بخشی). در صورت پذیرفتن این نقل قول که تا اندازه زیادی معتبر می‌نماید، این احتمال مطرح می‌شود که اسناد به جای مانده از تعداد ساکنین دارالایتام به هر دلیلی از بین رفته است.

گفتنی است که اعانه ماهانه‌ای نیز، برای کودکان یتیمی که تحت سرپرستی یکی از خویشاوندان خود قرار داشتند و به دارالایتام نیامده بودند، در نظر گرفته شده بود و توسط عاملان مربوطه به آنان تحویل داده می‌شد (همان‌جا).

در یکی از بندهای وقف نامه نوشته شده بود که پس از پایان مدت قانونی سکونت در دارالایتام که طبق متن وقف نامه چهارده سالگی بود «مبلغی در حدود هزینه یک ماهه یک محصل برای مخارج که سرمایه کسب خود قرار دهند داده شود» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۲۳۷۳: ۲).

همچنین جهت تشویق اطفال دارالایتام واقف قید کرده بود «اطفالی که در دارالایتام مشغول تحصیل حرفه و صنعتی هستند از هر موقع دارای لیاقت و استعداد کاری شدند مبلغی در حدود نصف کارمزد روزانه کارآموزان مشابه به آن به عنوان تشویق در بانک ملی به نام آن طفل به طور ماهیانه تا پایان مدت توقف گذارده خواهد شد در موقع خروج به مشارالیه داده می‌شود» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۲۳۷۳: ۲ و دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقف‌نامه شماره ۴۲۷۰۱: ۲).

بدین ترتیب شرایطی فراهم شد که کودکان تا ورود به بازار کار توسط اولیای دارالایتام حمایت شوند. این قسمت از بندهای وقف‌نامه با اقدامات و حمایت‌های دارالایتام شاهزاده فخرالدوله که پیش از این به اختصار در مورد آن سخن گفتیم، مطابقت زیادی دارد. ملک‌زاده در تدوین مقاله‌اش

نقل قولی از سکینه ابراهیمی، یکی از دختران دارالایتام فخرالدوله آورده است که لازم است عینا در این جا ذکر شود. سکینه ابراهیمی چنین می گوید:

در موسسه‌ای که خانم فخرالسلطنه اداره آن را بر عهده داشت ضمن برقراری احساس محبت و آرامش، انضباط خاصی حکمفرما بود. ما ملزم بودیم علاوه بر یادگیری فنون خانه‌داری، خیاطی، موسیقی ادامه تحصیل را از یاد نبریم. چنانکه من خودم تا پیش از ازدواج تا کلاس ششم درس خواندم. اهالی دارالایتام مانند والدین ما را حمایت می‌کردند و در داستان ازدواج من یک ماه شخصا خانم فخرالسلطنه تحقیق کرد و چندین بار با جوان مورد نظر حرف زد و بعد از موافقت با ازدواج در منزل خانم هما پیرنیا به من آداب همسررداری آموختند و هنگام مراسم ازدواج که با هزینه دارالایتام برگزار شده بود خانم فخرالسلطنه منزلی را به عنوان کادوی ازدواج به ما هدیه کردند و حتی این حمایت‌ها بعد از تولد فرزندم ادامه یافت (ملک زاده، ۱۳۸۵: ۲۴۱).

ب) کتابخانه

دارالایتام شادمهر به منظور تأمین هدف واقف در تعلیم و تربیت اطفال، کتابخانه‌ای نیز داشت که قفسه‌ای از کتاب‌ها در دفتر مدرسه و تعدادی از کتاب‌ها در قفسه‌های تعیین شده در نمازخانه نگهداری می‌شد. اتاق مطالعه هم در ساختمان نمازخانه قرار داشت (دارالایتام شادمهر. صورت اجناس متفرقه. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان: ۱). در صورت اثاثیه اجناس دارالایتام، غیر از کتب درسی موجود در کتابخانه عناوین چندین کتاب، مجله و سالنامه آمده است که کتب قرآن، توضیح المسائل، خاندان مسیح، شرق تاریک، از صلح تا جنگ، اصول عقاید و اخلاق، تاریخ مشروطیت، بهداشت مدارس، سبزی‌کاری، ابن سینا، مولوی، گلستان سعدی، بازیگران عصر طلایی، دفع آفات، صرف عربی، امامت و مجلات: دانشکده پزشکی، یادگار، ایمان، فرهنگ، تمدن و سالنامه‌های گلستان جاوید و شیر و خورشید از این دست هستند (دارالایتام شادمهر. صورت اجناس متفرقه. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان: ۱۸).

ج) آموزگاران

یکی از شرایط وقف نامه، انتخاب آموزگاران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان آموزش بود. پیش از تأسیس دارالایتام شادمهر، مکتب‌خانه اطفال ایتام سادات - که نوعی قرابت موضوعی

با دارالایتام دارد - به تعلیم کودکان یتیم در مشهد می‌پرداخت. چند مورد از وقف‌نامه‌هایی که به مکتب‌خانه مزبور اختصاص داده شده بود، حقوقی جهت معلمان آن‌جا در نظر گرفته بودند به‌عنوان نمونه حاجی میرزا هدایت‌الله حسینی در ذیحجه ۱۳۸۲ ق. در شرایط وقف-نامه‌اش تعیین کرده بود که به معلم مزبور که شخصی با خط و سواد و متدین باشد، هر سال مقدار دو خروار گندم به وزن تبریز و شش تومان پول رایج خزانه عامره پرداخت شود. مهدی قلی خان قرایی نیز در سال ۱۲۸۹ ق. در مصارف موقوفه‌اش سالانه دو تومان و یک دست لباس برای معلم مکتب‌خانه مزبور در نظر گرفته بود (جهانپور، ۱۳۸۳: ۱۶۵-۱۶۶) اما آنچه در مورد وقف‌نامه دارالایتام شادمهر متفاوت است ایجاد شرایطی برای تأمین آینده و امنیت روانی معلمان است. واقف علاوه بر اینکه ناظران و متولی را به مشورت و دقت در انتخاب معلمان «لایق و خدمتگزاران پاکیزه و درستکار» توصیه کرده، تشویق‌هایی نیز برای دلگرم ساختن معلمان پیش‌بینی کرده بود. در وقف‌نامه مورخ ۱۳۳۱ ش. آمده است: «مادامی که از آموزگاران و خدمتگزاران دارالایتام خیانتی سرزده و با علاقه مندی انجام وظیفه نمایند نباید آنها را عوض کنند و اگر کسی از آموزگاران یا خدمتگزاران دارالایتام پس از مدتی خدمت و صداقت و علاقه مندی ناتوان شود باید مخارج ضروری او را تا آخر عمر از درآمد موقوفه تأمین نمایند» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقف‌نامه شماره ۴۲۷۰۱: ۲). از آنجایی که آموزش تحصیلی کودکان دارالایتام در مدرسه قهرمان شادمهر که با پیگیری و همت احمد صائب و شخص محمد رضا قهرمان تأسیس شده بود و ظاهراً معلمان آن از طرف اداره آموزش و پرورش انتخاب می‌شدند و از آنجا حقوق می‌گرفتند، تأمین آتیه آن‌ها در بر عهده اداره مربوطه بود و در اسناد و مصاحبه‌های انجام شده، اطلاعاتی مبنی بر اجرای این بند از وقف-نامه به دست نیامد. بنابراین به نظر می‌رسد، منظور از این بند باید استادکارانی که مشاغل مختلف را آموزش می‌دادند و سایر خدمتکاران دارالایتام باشند؛ با این همه، اطلاعات بیشتری در خصوص اجرایی شدن این بند و جزئیات آن موجود نیست. اما، گزارش‌های معمرین منطقه حاکی از حمایت‌های جنسی و نقدی تمام دست‌اندرکاران دارالایتام و مدرسه توسط واقف است. ابراهیم بخشی در این مورد نقل می‌کند:

«برادرم مسئول جذب کودکان و سالمندان برای دارالایتام و پیرستان بود و در واقع سه نفر بودند که فرمانبر شازده بودند. فصل میوه‌ها که می‌شد هر روز برای دارالایتام، معلمان مدرسه، ساکنان پیرستان و حتی افراد نیازمند روستا میوه می‌آوردند و در مناسبت‌ها مثل اعیاد گندم و پول نقد توزیع می‌کردند و یکی از معلمان که غیر بومی بود، سالها در یکی از قسمت‌های ساختمان پیرستان به همراه خانواده‌اش زندگی می‌کرد» (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه ابراهیم بخشی).

د) خوراک و بهداشت کودکان

یکی از مسائل مورد توجه در وقف‌نامه دارالایتام مزبور، توجه به جزئیات در مسأله تغذیه و بهداشت کودکان بود. در این خصوص بندهایی از وقف‌نامه‌های دوگانه چارچوب‌هایی را تعیین کرده بودند. در بند یازدهم آورده است که: «خوراک آنان در شبانه‌روز یک بار غذای گرم از قبیل آبگوشت و آش و برنج و سبزی پخته با ماست باشد و بار دیگر خوراک سرد از قبیل ماست و پنیر و شیر و شیره انگور و امثال آن خواهد بود» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقف‌نامه شماره ۴۲۷۰۱: ۲). این مسأله همواره مورد توجه مسئولان دارالایتام بود بویژه در دوران مدیریت صائب که همگان کفایت او را در مسئولیت محول شده، ستوده‌اند. اسنادی که گزارش‌هایی از هزینه‌های دارالایتام ارائه می‌دهد مواردی از خرید گوشت، تخم‌مرغ، ماست و سایر اقلام خوراکی را مستند می‌سازند (دارالایتام شادمهر. اسناد حسابداری و نامه‌های اداری. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان).

همان‌طور که پیشتر ذکر شد، خاطرات معاصران دارالایتام، گواهی بر تغذیه مناسب کودکان مزبورند (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه سیدمحمود بدیعی). البته باید خاطر نشان کرد، طبق گزارش‌هایی که در خلال اسناد حسابداری موجود است (مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان، اسناد حسابداری دارالایتام شادمهر)، در دورانی که دارالایتام به دلایلی چون خشکسالی‌های مکرر، اصلاحات ارضی، اجاره‌ای شدن زمین‌های کشاورزی موقوفه مزبور و فقدان مدیران کاردان جهت اداره دارالایتام، با مشکلات

مالی مواجه شده بود، مواردی از کم توجهی به کیفیت تغذیه توسط دارالایتام گزارش شده است. یکی از این موارد که اتفاقاً توسط اداره بهداری شهرستان پیگیری شده، طغار ماستی است که ظاهراً با وجود انقضای تاریخ مصرف و تشخیص آن پس از آزمایشات اداره مربوط همچنان مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این گزارش که مربوط به ۱۳۵۰ ش. است، به بازدید چندباره مدیریت کل اوقاف خراسان از دارالایتام منجر و مراتب به شخص متولی اعلام شد و برنامه غذایی «مهدکودک جمعیت خیریه فرح پهلوی» شعبه تربت‌حیدریه به‌عنوان نمونه در اختیار آنان قرار گرفت تا براساس آن برنامه تغذیه کودکان را ساماندهی کنند. با این حال در بازدید مجدد فرد مزبور از دارالایتام تغییری در شرایط به وجود نیامده بود (همانجا). اما تعمق در زندگی اکثریت افراد جامعه بویژه در روستاهای محدوده تربت‌حیدریه که مورد مطالعه این پژوهش هستند و طبق متن وقف‌نامه کودکان یتیم باید از آنجا انتخاب می‌شدند، نشان می‌دهد که از یک طرف سطح تغذیه در حد بالایی نبوده و تنوع مواد غذایی بسیار کم بوده است و خانواده‌ها متکی به داشته‌های تولیدی خود بوده‌اند و از طرف دیگر کودکان دارالایتام از نظر کیفیت تغذیه نسبت به جامعه اطراف خود پایین‌تر نبوده‌اند. مصاحبه با اهالی شهرستان مزبور، که از وعده‌ها و مواد غذایی مورد استفاده در کودکی‌شان سخن گفته‌اند و نیز صحبت‌های کسانی که از نزدیک با دارالایتام و کودکان آن در تماس بوده‌اند، مؤید این ادعاست (آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه فاطمه زهرا توسلی).

بهداشت فردی از نکات مهم و مورد توجه اهالی دارالایتام بود و در وقف‌نامه به طور مشخص بندهایی به آن اختصاص یافته بود. در بند ۱۲ آمده بود که «ماهی سه بار حداقل باید اطفال را حمام ببرند و در صورت امکان اگر ماهی شش بار به حمام برده شوند بهتر خواهد بود و در اصلاح و کوتاه نگهداشتن موی آنان غفلت نشود» این مسئله در تعداد لباس‌ها نیز بدین صورت لحاظ شده بود «پیراهن و شلوار زیر اطفال نباید در مدت سال کمتر از پنج دست باشد که قابلیت تعویض و شستشو داشته باشد» (دفتر اسناد مشهد، شماره ۱۱۶، وقف‌نامه شماره ۲۳۳۷۳: ۱ و دفتر اسناد مشهد، شماره ۶۶، وقف‌نامه شماره ۴۲۷۰۱: ۲).

پایان کار دارالایتام

دارالایتام شادمهر، در دوران فعالیتش مجموعاً بیست و چهار دوره ترخیصی داشت که در پایان ۱۴ سالگی کودکان انجام می‌شد و در کل طبق آمار موجود ۱۴۳ نفر از این مرکز وارد بازار کار و زندگی مستقل شدند. شواهد حاکی از آن است که دارالایتام مزبور تا ابتدای دهه پنجاه شمسی رونق داشته و به طور همزمان ۶۰ نفر یا بیشتر در آنجا سرپرستی می‌شده‌اند (آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد، آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه غلامحسین عارفان). از نظر کیفیت آموزش‌های عملی هم اسنادی که صورت اجناس موجود در دارالایتام را نشان می‌دهند در دوران مدیریت صائب یعنی از ابتدای تأسیس تا سال ۱۳۴۴ ش. بسیار مفصل و با دسته‌بندی شغلی ارائه و تحویل استادکاران هر رشته شده است. اما از اوایل دهه پنجاه به گواهی اسناد موجود، شاهد رکود وضعیت اقتصادی و گزارش‌هایی از کیفیت پایین لباس و تغذیه کودکان هستیم که تأثیرش بر میزان تجهیز کارگاه‌ها و بی‌نظمی در ارائه صورت اجناس مربوط و ذکر اسقاطی و خراب در مقابل برخی از ابزار کار به چشم می‌آید. سند شماره ۶ در پیوست نمونه‌ای یک صفحه‌ای از هجده برگ صورت اجناسی است که مربوط به سال ۴۳-۶۳ ش است. کاهش تعداد کودکان مستقر در دارالایتام از ۶۰ نفر به ۲۰ نفر در سال ۱۳۵۱ می‌تواند دلیلی دیگر بر این رکود باشد (دارالایتام شادمهر، اسناد حسابداری و نامه‌های اداری، مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان).

از سال ۱۳۶۷ ش. نامه‌هایی از اداره اوقاف تربت حیدریه در دست است که جهت یافتن راهی برای احیاء مجدد موقوفات مزبور و راه‌اندازی دوباره دارالایتام از متولی و ناظران موقوفه دعوت به عمل آورده است (همان). حاصل این جلسات موافقت با تغییر کاربری در برخی املاک موقوفه مزبور برای درآمدزایی بیشتر است تا بتوانند با اتکا به درآمد حاصل، اقدامی درخور نیت واقف انجام دهند (آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد، آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه رضاقلی میرزا قهرمان).

نتیجه گیری

وقف به عنوان یکی از راههای حفظ اصل املاک شخصی و تخصیص عواید آن به مصارف مورد علاقه واقف در تاریخ ایران اهمیت زیادی داشته و در دوره‌های مختلف مورد توجه بوده است. وقف دارالایتام به عنوان مکانی جهت نگهداری شبانه‌روزی کودکان و اهتمام در تغذیه، بهداشت، تعلیم و تربیت و مهارت‌آموزی آن‌ها و تلاش برای تأمین شغل آینده آنان جزو وقف‌های مدرن به شمار می‌آید و از نظر تقسیم بندی انواع وقف، در ردیف وقف عام قرار می‌گیرد. دارالایتام شادمهر که در متن سند به آن پرورشگاه نیز اطلاق شده است، مکانی آموزشی- رفاهی برای نگهداری و تربیت پسران یتیم با اولویت پذیرش از ساکنان حوزه تربت حیدریه بود که در سال ۱۳۲۳ ش. توسط محمد رضا قهرمان تاسیس شد. طبق متن وقف‌نامه پذیرش کودکان در دارالایتام شرایطی داشت و این مورد در وقف‌نامه اول قید شده بود که تعداد ۴۰ نفر طفل ذکور یتیم در مکانی که توسط خود واقف ساخته می‌شود نگهداری شوند و این تعداد در وقف‌نامه دوم به ۶۰ نفر افزایش یافت. این افراد باید از بین اطفال بی‌پدر مسلمان ایرانی که سالم و قابل تربیت باشند انتخاب می‌شدند اطفالی که انتخاب می‌شدند نباید از کمتر شش سال و بیشتر از هفت سال سن داشته باشند و تا پایان چهارده سالگی می‌توانستند در دارالایتام بمانند.

یکی از اهداف اصلی تأسیس دارالایتام مسأله آموزش و تأمین آتیه کودکان بود و شاید اغراق نباشد که تمام خدمات دیگر چون: تغذیه و مسکن، به منظور تحقق این هدف ارائه می‌شدند و مقدمه‌ای برای آن به شمار می‌رفتند. واقف توجه ویژه‌ای به آموزش کودکان و مهارت‌آموزی آنان داشت و در چندین بند از وقف‌نامه به طور مشخص به آن پرداخته بود. با توجه به اسنادی که صورت اجناس متفرقه در دارالایتام را از سال ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ ش. نشان می‌دهد و در پایان مدیریت هر کدام از مدیران دارالایتام به مدیر بعدی تحویل داده می‌شدند، می‌توان نتیجه گرفت که دارالایتام از نظر تأمین ابراز و دستگاه‌های مربوط به هر شغل جدید داشته و حتی این جدیدیت را در انتقال آموزش‌های حرفه‌ای انجام می‌داده است.

دارالایتام در راستای تحقق هدف تعلیم کودکان به کتابخوانی و انتخاب معلم خوب اهمیت می‌داد. از یک طرف کتابخانه‌ای داشت که با کتابهای متعددی تجهیز شده بود و از طرف دیگر در متن وقف

نامه بر انتخاب آموزگاران و خدمتگزاران باکفایت و مسئولیت‌پذیر تأکید شده بود و نوعی تأمین آتیه و حقوق بازنشستگی برای آنان در نظر گرفته بود تا دلگرمی لازم جهت خدمت به کودکان در آن‌ها ایجاد شود.

در مجموع از بدو تأسیس تا ۱۳۶۰ ش. بیست و چهار دوره از کودکان تحت پوشش دارالایتام ترخیص شدند که آمار عددی آنان ۱۴۳ نفر بود که بسیاری از آنان امروزه دارای مسئولیت‌های مهم دولتی و خصوصی هستند و به‌عنوان نتیجه مثبت اقدامات دارالایتام در بین مردم مطرح هستند. دارالایتام شادمهر به علت مشکلات مالی حاصل از سوء مدیریت و خشکسالی در سال ۱۳۶۳ ش. به تعطیلی کشیده شد. از سال ۱۳۶۷ ش. نامه‌نگاری‌هایی توسط اداره اوقاف تربت‌حیدریه به متولی و ناظران موقوفه در دست است که ضمن دعوت آن‌ها جهت حضور در جلسه، در جستجوی یافتن راهی برای احیاء مجدد موقوفات مزبور و راه‌اندازی دوباره دارالایتام است.

منابع

- اخبار دارالایتام خوی (۱۳۸۶). سایت انجمن خویبهای مقیم تهران، [پیوسته] قابل دسترسی در: <http://khoysociety.com/fa>. [۱۳۹۸/۶/۲۰]
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۲). *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از ۱۳۳۰-۱۳۵۷* ش. تهران: سمت.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۸۸). "تا جایی که بیل خور دارد پاییل کن". *بخارا*، سال یازدهم، ش ۷۲-۷۳ (مهر و دی): ۴۷۵-۵۰۲.
- بسطامی، نوروزعلی (۱۳۱۵ ق.). *فردوس التواریخ*. تهران: چاپ سنگی.
- جهانپور، فاطمه (۱۳۸۳). "مکتب‌خانه اطفال ایتام". *مشکوه*، سال بیست و سوم، ش ۸۴-۸۵ (پاییز و زمستان): ۱۴۳-۱۷۰.
- حائری یزدی، محمدحسن (۱۳۸۹). *وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (بی تا). *تحریر الوسیله*، ج ۲. ترجمه علی اسلامی. قم: حوزه مدرسین حوزه علمیه.
- رضایی مکی، فاطمه (۱۳۹۲). "گونه‌شناسی و کارکردشناسی مؤسسات آموزشی دختران مشهد در عصر رضاشاه". *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، سال چهارم، ش ۷ (پاییز و زمستان): ۱۰۱-۱۲۴.
- زندی شیرازی، غلامحسین بن مهدی خان (بی تا). *ظفرنامه عضدی*. نسخه خطی شماره ۶۲۲ (موجود در مخزن کتب خطی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی).
- شهابی، علی‌اکبر (۱۳۴۳). *تاریخچه وقف در اسلام*. تهران: دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). *حقوق مدنی (عقود معین)*، ج ۳. تهران: کتابخانه گنج دانش.
- کریمیان، علی (۱۳۷۸). *اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- مشاهدات یک زن آلمانی در ایران (۱۳۹۲). *روزنامه دنیای اقتصاد* (۱۱ اردیبهشت): ۸.
- ملک‌زاده، الهام (۱۳۸۵). "وضعیت امور خیریه تهران در دوره مشروطیت". *گنجینه اسناد ویژه‌نامه مشروطیت*، سال شانزدهم، ش ۶۲ (تابستان): ۲۳۰-۲۴۵.

اسناد

- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد، سند شماره ۴۵۲۸۷/۷۶۶، ۴۵۲۸۷/۷۶، ۷۳۳۶۰/۷۰.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه رضاقلی میرزا قهرمان مورخ ۱۳۹۸/۶/۲۳.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه سیدمحمود بدیعی مورخ ۱۳۹۸/۶/۲۸.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه محمود الهی، مورخ ۱۳۹۳/۶/۱۹، ش. بایگانی ۱۱۷۴۹.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه علی سیدی، مورخ ۱۳۹۶/۱۲/۲، ش. بایگانی ۲۲۶۴۰.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه علی‌اکبر ترکمن‌زاده، مورخ ۱۳۹۶/۱۲/۳، ش. بایگانی ۲۲۶۴۳.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه ابراهیم بخشی، مورخ ۱۳۹۸/۱۱/۱.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه فاطمه‌زهره توسلی، مورخ ۱۳۹۷/۱/۸، ش. بایگانی ۲۲۷۵۰.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، مصاحبه غلامحسین عارفان، مورخ ۱۳۹۲/۶/۱۳، ش. بایگانی ۱۰۴۳۷.
- آستان قدس رضوی. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد. آرشیو تاریخ شفاهی، هدایت‌الله جلالی بارزاری، مورخ ۱۳۹۶/۱۱/۱۰، ش. بایگانی ۲۲۵۷۳.
- دارالایتام شادمهر. اسناد حسابداری و نامه‌های اداری. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان.
- دارالایتام شادمهر. صورت اجناس متفرقه. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان: ۱-۲۰.
- دارالایتام شادمهر. صورت اسامی. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان.

- دفتر اسناد رسمی مشهد، شماره ۴۵. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان، وقفنامه خانم احترام السلطنه قهرمان مربوط به سرغایه، شماره ثبت ۲۶۶۶۰.
- دفتر اسناد رسمی مشهد، شماره ۶۶. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان، وقفنامه شماره ثبت ۴۲۷۰۱.
- دفتر اسناد رسمی مشهد، شماره ۱۱۶. مجموعه شخصی رضاقلی میرزا قهرمان، وقفنامه شماره ثبت ۲۳۳۷۳.

سند شماره ۱- الف

سند شماره ۱- ب

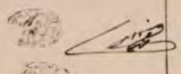

تاریخ دوم مرداد ماه کهنه رسیه چهل

صورت جلسه ۱۱

طبق مقررات و وقتنامه موقوفه دارالایتام در موقع اطفال بیست و یک نفر رسیدند باین ترتیب
 نونه و اطفال پیش و دیگر بجز آنکه پذیرفته نشود اکنون براساس مقرراتی که چند نفر از اطفال
 و اولیای آنان بخواهی بیست و یک نفر حاضر شدند و در میان آنکه و چند نفر بخواهی
 گرفته و بنام نه و اسامی آنها بر سر جدول است مدیر دارالایتام بر آن اینکه بنام اطفال دیگر
 تربیت و در آن زمان بجز آنکه پذیرفته نشود و بنا بر این اساس که بعضی از حقوق استند بر
 آنها داده شد و بنا بر این اساس که بعضی از آنان را فاطمه تهرانی نامی از این اطفال
 اطفال تهرانی نامی بوسیله نام و وجهی که در آنجا ذکر شده بر شمس و بر آن پذیرفته آنها را در دارالایتام
 تحصیل کند هر کسی مدیر دارالایتام و یا مسئول این نگاه یا کسی که پذیرفته نامی خاصی را در دارالایتام
 در ایام وجود داشته و یا در وجود داشته که آنها را تربیت نماید البته چون این نامی خاصی در دارالایتام
 قانون دارالایتام و برقراریت مدیر این مؤسسه بخواهی پذیرفته شده از پرداخت وجه
 که به اطفال دیگر بر آن هزینه نظر و صرفه پرداخت میشود مجموع میباشند

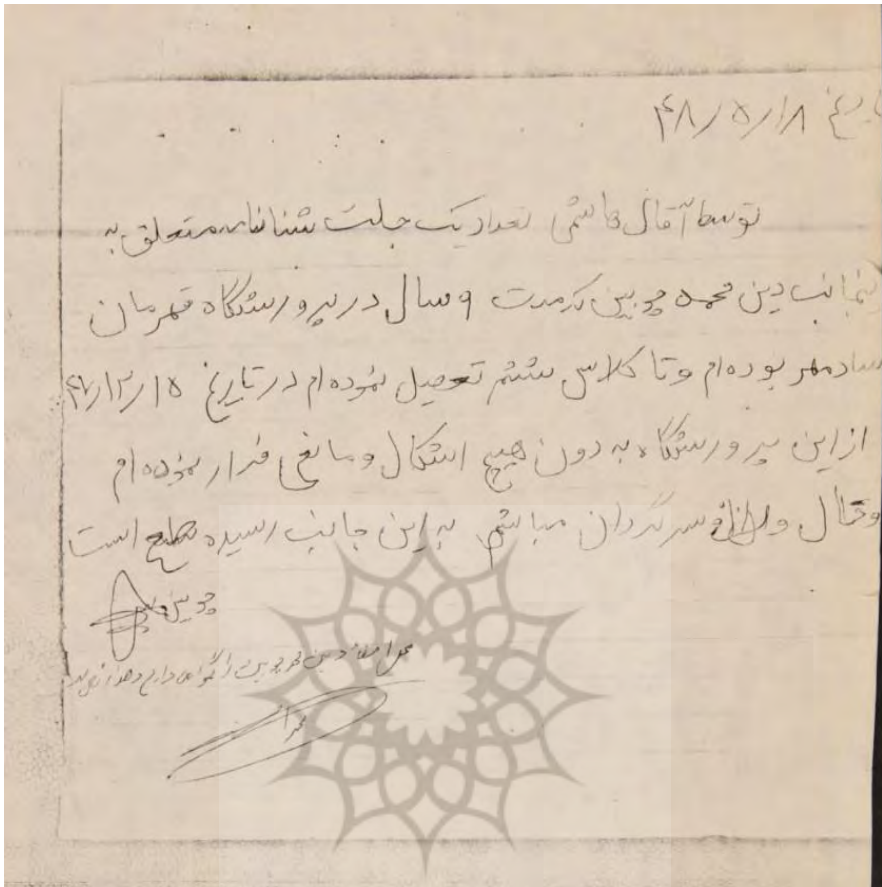
ردیف	نام و فایده پدر	نام	محل	تکلیف رفتنی	محل اقامت
۱	محمد علی	صادق	خرند	بدون اجازه زوجه و بیگانه	محل اقامت
۲	محمد علی	فاطمه	شادهر	شعبه قرار نموده و بر سرشده زوجه	محل اقامت
۳	محمد علی	صفا	شادهر	بعثت بدو از قاصد و کارگاه تألیف	محل اقامت
۴	محمد علی	فاطمه	شادهر	بعثت بدو از قاصد و کارگاه تألیف	محل اقامت
۵	محمد علی	شادهر	شادهر	بعثت تربیت	محل اقامت
۶	محمد علی	شادهر	شادهر	بعثت تربیت	محل اقامت
۷	محمد علی	شادهر	شادهر	بعثت تربیت	محل اقامت
۸	محمد علی	شادهر	شادهر	بعثت تربیت	محل اقامت

 علمای شادهر
 حراب اجماعی شده که از حقوق
 و سایر امور مربوطه

۱۷۰۳۲۲

صورت‌های بهداشتی برای در اعلام شخصی و ثبت

ردیف	نام	نام خانوادگی	نام پدر	نام مادر	سن	محل تولد
۱	عباس	آزاد	هدی	کنور	۱۵	
۲	عبدلحمین	جنیدی	ع. اکبر	فاطمه	۱۷	آبدره +
۳	محمد	مرادپور	خان محمد	فاطمه	۱۶	سیدون آباد +
۴	محمد	رحیمیان	محمد ابراهیم	صلوی	۱۶	فصیح آباد
۵	محمدعلی	رهن برست	حسن	صغری	۱۶	فصیح آباد +
۶	حبیب	حسینیان	حسین	خریب	۱۸	سیدون آباد +
۷	محمد	آزاد	هدی	کنور	۲۰	شادهر +
۸	محمد ابراهیم	محمدی	عبدلرحمن	کنور	۲۰	شادهر
۹	بهمن	مروج‌زاد	بهمن	خریب	۱۶	حسن آباد +
۱۰	مدرک				۱۶	طبر آباد
۱۱	درمحمد	یوسف‌زاد	کامران محمد	سازمانی	۱۷	حسن آباد +
۱۲	ع. عبد	آزاد	محمد	معلم علوم	۱۸	بمست ابر محووت +
۱۳	عمر				۱۶	طبر آباد +
۱۴	حیدر		حسن	صغری	۱۶	طبر آباد +

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سند شماره ۴

پرتال جامع علوم انسانی

سند شماره ۵ / تاریخ ۱۱/۱۲/۱۳۹۸

شماره روضه	تاریخ نماز	نوع نماز	تعداد	بها		ملاحظات
				روز	پنجشنبه	
۱	۱۴/۱۲/۹۸	نفل آینه چرخ	۲	۵۰		بها جهت دریا و دریا و یکبار حاج محمد تقی
۲		ملاد اندر	۲۰	۵۰		جهت مظهر اطفال
۳		افتخار به سیکوید	۴	۹۰		جهت در اول ایستاد
۴		برکت	۵	۲۵		جهت مظهر اطفال
۵		نفل آینه شرف	۳	۸۰		جهت در اول ایستاد
۶		سینج و در قلم	۲	۱۲		جهت نفاش
۷		اشتیاق	۲	۴۵۰		توبه نفاش شده
۸		نفل آینه چرخ	۱	۶		جهت چراغ نفل اطفال
۹		در اول روز نماز	۲۵	۲۵۲	۵۰	جهت آینه نفل و سید محمد تقی
۱۰		نفل آینه چرخ	۶	۴۵۰		جهت مظهر اطفال و سید محمد تقی
۱۱		سینج و در قلم	۱۰	۲۵		جهت نفل اطفال
۱۲		سینج	۵	۱۵		بهری رتبه اول و در در قلم کار شده
۱۳		کل بره	۵	۳		نفل آینه شرف
۱۴		سینج آینه	۱۰	۱۵		بهری رتبه اول و در در قلم کار شده
۱۵		آینه شرف	۱	۸۰		شماره اول ایستاد سید محمد تقی
۱۶		صدف	۵۰	۱۰		جهت پیرایه اطفال
۱۷		سوزن چرخ قلم	۲	۵		جهت چرخ قلم
۱۸		سوزن دست قلم	۱	۴		جهت اطفال
۱۹		فرصه آینه پیرایه	۵۰	۴۰		
۲۰		سینج آینه	۷/۵	۵۳		جهت آینه نفل
۲۱		نفل آینه	۵	۱۲		جهت نفاش
۲۲		نفل آینه چرخ	۱۱	۱۴۴		جهت مظهر اطفال و سید محمد تقی
۲۳		نفل آینه	۲۰	۲۲۰		جهت مظهر اطفال و سید محمد تقی
۲۴		نفل آینه	۱۸	۱۴۴		جهت مظهر اطفال و سید محمد تقی
۲۵		بیت تعویض	۴	۴۶		طلب نامه و سید محمد تقی
۲۶		نفل آینه	۵۳	۵۰۰		جهت آینه نفل

۵۷۹۵
تاریخ ۱۱ ۱۱ ۵۷

منبر عالی

۱۱ صورت کلیه

در تعقیب امدادات و مساعدت های مربوط به اجراء مقروضه حاج محمد رضا قربان و تأسیس مدرسه که از اتمام نیت وقف
معلم است معلوم ای با حضور آقایان دکتر ابراهیم قربان ، روح الامین قربان ، ناظرین موقوفه ، دانشمندان
قربان متولی موقوفه ، سرپرست حج و آراء تربیت خدیجه در تاریخ چهارشنبه و پنجمه مورخ ۵ و ۶ ۱۱ ۵۷
در اتاق کار سرپرست اداره تعلیم و تعقیبات شرح زیر آموخته گردید . و جمعی مورد تأیید و تصدیق باقران
قرار گرفت مقرر شد یکایک ندها مطهره با جنت علی شورا .

۱- پس از بازرسه آقایان ناظرین موقوفه از محل وقوع قسمتی از قبضات موقوفه (فیض آباد) شامل باغ دروازه
و باغ پسته و بناهای متصل با قبرستان محلی مرغی طران و کثرت مکان منطقه را بهی در آنجا موجود و هزینه و صبح
زحف را در این تسخیر دانند باغ پسته از وضع فعلی خارج نشود . و جمیع اشجار موجود آن (سبزه آرزو)
در مدار حفظ نماند غیره . و دیوارها مرمت و چسب زدی شده و با کارکن مستحفظ در اجرای هر چه بهتر
نیت خیر واقف معظم که حفظ بقا است اقدام شود .

۲- باغ آغری بدلیل کمبود اشجار موجود و کم تر بودن آنها بطور کلی اشجار آن قطع و زمین باغ شاد شده
و آماره کثرت بلر فصل مره ۵۸ باشد ۲۰ باطنی تابستانه باغ دروازه هم بفرش برسد و در آنجا آن
در باغ پسته و کثرت حد آن در باغ دروازه صرف شود .

۳- معافین رسیده مقیم گردند در محله روم خیابان باغ دروازه قسمتی از باغ را به زمین ۱ متر جهت طرح های
آندره موقوفه درخت کاری کنند .

۴- باغ دروازه و ۳ است آب تابستانه آن از سال دوم به فرقی که مقرر کرد دروازه ۶ الی ۱۰ سال در باغ
مذکور اشجار ناری و پسته فرس نماید ، و بعد از باغ آماره محصول را به موقوفه تحویل نماید . با تنظیم قرارداد به
اجراء و انظار شود .

۵- دعاوی مطهره علیه آقایان فیض آباد و عباس آباد که قبلاً در راه مدرسه مطرح شده لگالان لغت خود باقی باشد
تا تکلیف آنها را داده و روشن نماید .

۶- متولی موقوفه است متولی درواز خورا که تاریخ صورت کلیه به مدت یکماه تعیین و معرفی نماید در انصاف و انظار
موقوفه با توجه به احتیاطاتی که واقف معظم دروقف تعیین کرده خود را غایت نیت به معرفی متولی بعد اقدام
نماید .

۷- یک طبقه چاه از دو طبقه چاه قابل خضاری عباس آباد به واجبات شرایط فن و عایت صرف و صدراج وقف و انظار
شود .

۸- مراتب همان پرورشگاه لغت جدیدی تهیه و آماره لرو تا در صورت وجود اجتناب نیت به شروع عملیات
آن اقدام شود .

تاریخ ۱۱ ۱۱ ۱۳۴۴ شماره ۵۷۹۵

Investigating the Function of Scientific Dedication and Social Welfare in Khorasan (Shadmehrs' Dar-al-aytam)

Fatemeh Rezaei Maki¹

Abstract

Dedication as a way of preserving the principle of personal property and allocating its income to the interests of the well-known interest in Iranian history has been of great importance, and has been considered at various times. Dedication to Dar-al-aytam and determining the conditions for studying the new sciences for those under his supervision are modern phenomena. As the only example of its kind in Khorasan at that time and its emphasis on the acquisition of educational and occupational skills by the children under cover, the Shadmehrs' Dar-al-aytam is a special case study and has identified with a scientific approach the conditions of endowment. This study seeks to answer the question of how Shadmehrs Daralayatom was formed and what he did for progress of orphans, and intends to rely on family documents and the personal archive of Rezaqoli Mirza Ghahraman, and interview those who were somehow with the Institute. The descriptive-analytic approach to this question is answered, and in concurrent compares Daralayatom with some similar cases.

Key words: Dar-al-aytam, Dedication, Shadmehr, Orphans, Shoja al-soltan.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی